

Topyekûn Savaş ve Mali Yıkım: Birinci Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Maliyesi ve Hiperenfilyasyon

Ali Çelen Erduran¹

Özet

Bu çalışmanın amacı, tarihteki ilk topyekûn savaş olan Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı büyük çaplı maliyetlerin finansman yönteminin Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkardığı hiperenfilyasyonu ve bu enfilyona karşı uygulanan mali tedbirleri analiz etmektir. Bu kapsamda öncelikle Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı dolaylı ve doğrudan maliyetler ele alınmış, daha sonra iki alternatif finansman yöntemi olan İngiliz ve Alman yöntemleri açıklanmış ve son olarak Osmanlı Devleti'nde savaşın finansmanın yarattığı enfilyonist etkiler ile bu etkilere karşı uygulanan maliye politikaları incelenmiştir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti gibi az gelişmiş bir ekonomik ve mali sisteme sahip bir ülkenin bu denli maliyetli bir savaşa girmesi ve bu savaşı sürdürme çabası neticesinde bir mali çöküş yaşamasının kaçınılmaz olduğu ve alınan yetersiz mali tedbirlerin ise hiçbir etki doğurmadığı ortaya konmuştur.

1. Giriş

Joseph Schumpeter [(1918), 1991] tarihli makalesinde vergi devleti kavramını ortaya atmıştır. Maliye tarihi literatürü açısından son derece önem arz eden bu kavram; vergi gelirleri, kamu mali sisteminin omurgası haline gelmiş modern devletlerin mali yapılarını belirtmek için kullanılmıştır. Boney ve Ormrod (1999) ise bu kavramı mali devlet kavramı ile ikame etmişlerdir. Bu yeni kavrama göre günümüz devletleri sadece vergi sistemleri ile değil, harcama sistemleri ve borçlanma politikaları ile bir bütün olarak değerlendirilmesi gereken mali yapılara sahiptirler. Boney ve Ormrod, modern devletin ilk aşamalarında ortaya çıkan vergi devletlerinin ülkelerin

1 Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, ali.erduvan@hbv.edu.tr, ORCID: 0009-0005-3448-1249.

geleneksel devletlerden ulus devletlere dönüşümü sürecinde birer mali devlete dönüştüğünü ileri sürmüşlerdir.

Ancak Schumpeter söz konusu makalesini yazarken yalnızca maliye tarihine katkı yapmak gibi bir teorik kaygı taşımamaktaydı. Tam adı “Vergi Devletinin Krizi” olan bu makale, aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı’nın son yılı olan 1918’de büyük mali sorunlarla boğuşan Avusturya’nın ayakta kalabilmesi için izlemesi gereken politikaları ele alıyordu. Kapitalist ekonomik sistemin savunucularında biri olan Schumpeter’e göre vergi devleti kapitalizmi yıkıma götürüyordu ve burada vergi devleti Avusturya hükümetinin bütçe politikaları, yıkıma doğru giden ise Avusturya ekonomisiydi.

Bu makalenin amacı Osmanlı “vergi devletinin”, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti’ni nasıl yıkıma götürdüğünü açıklamaktır. Makalenin ikinci başlığında Birinci Dünya Savaşı ile birlikte ortaya çıkan ve bu alanda bir paradigma değişimine neden olan topyekûn savaş kavramı açıklanacak ve tarihteki ilk topyekûn savaş olan Birinci Dünya Savaşı’nın ülkelere yüklediği doğrudan ve dolaylı maliyetler tartışılacaktır.

Üçüncü başlıkta, ilk bölümde ele alınan maliyetlerin finansmanında başvurulan iki yöntem olan vergi gelirleri yoluyla finansman ve borçlanma yoluyla finansman modelleri İngiliz ve Almanya örneklerinden yola çıkarak incelenecek bu ülkelerin hangi şartlara bağlı olarak bu finansman yöntemlerini tercih ettikleri ya da tercih etmek durumunda kaldıkları açıklanacak; ayrıca alternatif yöntemlerin enflasyon oranları üzerindeki etkileri ortaya konacaktır.

Dördüncü başlıkta Birinci Dünya Savaşı’nın Osmanlı ekonomisi ve maliyesi üzerinde yarattığı yıkım ele alınacak ve neden 1917 yılından itibaren Osmanlı mali devletinin büyük bir hiperenflasyon kriziyle boğuştuğu açıklanacaktır. Beşinci başlıkta ise bu mali krize karşı uygulanan ama krizin boyutları düşünüldüğünde hemen hiçbir etki göstermeyen maliye politikası tedbirleri ele alınacaktır.

2. Topyekûn Savaş Kavramı ve Birinci Dünya Savaşı’nın Maliyeti

Topyekûn savaş kavramı Birinci Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkan ve yirminci yüzyıla damgasını vuran savaş biçimini açıklamak için kullanılan bir terimdir. Topyekûn savaş terimini 1930’lu yıllarda kuramsallaştıran kişi Alman strateji uzmanı Erich Ludendorff olmuştur ve Ludendorff topyekûn savaşı; arka cepheyi derinden vurup ekonomik altyapıyı ve sivil halkı yok ederek düşmanı bir bütün olarak küçültmeyi hedefleyen bir savaş biçimi (Semelin, 2011: 174) olarak tanımlamıştır. Buna göre topyekûn savaşta, düşman hattının gerisini yok etmek, yararlı hedefleri, sanayi, enerji, askeri hatta beşeri yapıları vurmak bir gerekliliktir (Ibid).

Chickering (2000: 35), Birinci Dünya Savaşı ile ortaya çıkan ve savaş tarihinde bir paradigma değişikliği olarak yorumladığı topyekûn savaş olgusunun nasıl geliştiğini şu şekilde özetlemektedir:

- i) Birinci Dünya Savaşı Dünya'nın dört bir yanından devasa boyutlardaki orduların birbirleri ile karşılaşmalarına sebep olmuştur.
- ii) Bu büyüklükteki orduların hantallığı, cephelede çarpışan orduları operasyonel felç adı verilen birbirlerine üstünlük kuramaz hale getirmiştir.
- iii) Söz konusu felç hali savaşı, savaş alanından tüm nüfusun üretken kapasitelerinin faaliyet gösterdiği iç cepheye taşımıştır.
- iv) Bu yeni durumda siviller de askerler kadar önemli roller üstlenirken, ticari savaş, stratejik bölgeler ile nüfus bölgelerinin bombalanması askerler ile siviller arasındaki ayrımın azalmasına neden olmuştur.
- v) Halk seferberliğinin yoğunluğu ve kapsamı savaşa dair amaç ve fikirlerin radikalleşmesini besleyerek çatışmaların, taraflardan birinin çöküşüne ya da yok olmasına kadar devam etmesini gerektirmiştir.

Bu tip bir savaşta nüfusun genç erkekleri orduya alınırken halkın geri kalanı da savunma cephesine katılmaya davet edilir ve devlet böylece ülkenin sadece askeri değil; diğer bütün ekonomik, beşeri ve ideolojik kaynaklarını da seferber etme iradesini temsil eder (Semelin, 2011: 173).

Savaş cephesinin bu derece genişlemesi savaş maliyetlerinin yapısında da büyük değişikliklere neden olmuştur. Daha Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemlerde bile savaşların devletler için maliyetleri o derece büyük boyutlardaydı ki, Avrupa devletlerinin savaş başlatmaları neredeyse imkansız olarak kabul edilmekteydi. Norman Angell'in "uluslararası maliyenin hassas karşılıklı bağımlılığı" olarak adlandırılan bu duruma göre (Angell, 1912'den aktaran; Ferguson, 2000: 409) Avrupa devletlerinin birbirleri ile savaş başlatmaları ya imkansızdı ya da savaşlar, Avrupa'nın bütününe sarsan ekonomik krizlerin ortaya çıkmasına neden olması sebebiyle kısa zamanda sonuçlandırılmak zorunda kalınıyordu.

Ferguson (2000: 410), başladığı ilk günlerde Birinci Dünya Savaşı'nın da diğer savaşlar döneminde görülene benzer bir finansal krize neden olduğunu dile getirmektedir. Daha Temmuz 1914'te Viyana borsası çökmüş; krizin diğer Avrupa başkentlerine sıçraması ise sadece iki haftayı almıştır. Fakat bu savaş Angell'in hassas karşılıklı bağımlılık tezine uygun bir biçimde devam etmemiş ve ortaya çıkan finansal krize rağmen savaş 1918 senesinin Ekim ayında neticelenmiştir. Bu durumun en önemli nedeni karşı karşıya olunan

savaşın artık bir topyekûn savaş olmasıdır. İdeolojik kaynakları kontrolüne alan devlet mali seferberlik anlamında da halkı örgütleyebiliyor ve gerek savaşın yarattığı zor koşullara karşı halkın direncini yükseltebiliyor gerekse de ekonomik kaynaklara yeri geldiğinde el koymak suretiyle savaşın bütçe üzerinde yarattığı olumsuz etkileri bir nebze olsun azaltabiliyorlardı. Bir başka ifadeyle topyekûn savaş, savaşın boyutlarını ve süresini artırmak suretiyle maliyetlerin çok büyük meblağlara ulaşmasını sağlamakla birlikte finansal açıdan bu yükü, eskiye göre daha uzun süreler taşıyabilecek mekanizmaları da beraberinde getiriyordu. Tabi bu derece yüksek maliyetleri bu derece uzun zaman dilimlerinde taşımaya çalışmak, savaşı kaybeden (ve hatta Rus Çarlığı'nda olduğu gibi savaşa katılan) devletlerin ya Almanya örneğinde olduğu gibi uzun yıllar kendilerini toparlayamayacak kadar büyük bir yıkımla karşılaşmalarına ya da Avusturya – Macaristan ve Osmanlı imparatorluklarında olduğu gibi fiilen yıkılmalarına neden olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın büyüklüğünü ortaya koyabilmek adına aşağıda yer alan tabloda dünya tarihindeki bu ilk topyekûn savaşın boyutlarına ve ilgili ülkeler açısından ortaya çıkardığı maliyetlere yer verilmiştir.

Tablo 1. Birinci Dünya Savaşı'na İlişkin Bazı Önemli Rakamlar

Savaşın Süresi (Gün Olarak)	1.564
Savaşa Dahil Olan Ülke Sayısı	33
Fiilen Savaşan Ülke Sayısı	14
Seferber Edilen Kişi Sayısı (Milyon)	70
Yaralı Kişi Sayısı (Milyon)	20
Sakat Kalan Kişi Sayısı (Milyon)	15
Ölen Asker Sayısı (Milyon)	10
Ölen Sivil Sayısı (Milyon)	10
Ekonomik Kayıp: a + b (Milyar Dolar, 1938 Fiyatlarıyla)	692
a. Doğrudan Kayıp: i + ii	434
i. Bütçe Harcamaları	354
ii. Yıkım ve Yağma	80
b. Dolaylı Kayıp	258

Kaynak: Broadberry ve Harrison (2005: 35)'te yer alan verilere göre oluşturulmuştur.

Yukarıda yer verilen (1) numaralı tabloda Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin seçilmiş veriler görülmektedir. Savaş dört yıldan biraz fazla sürmüştür ve 70 milyon kişi savaş için seferber edilirken, bunların %15'i savaşta hayatını

kaybetmiş, %29'u yaralanmış ve yaklaşık % 20'si ise sakat kalmıştır. Topyekûn savaş olgusunun en önemli göstergelerinden birisi hayatını kaybeden sivillerin sayısıdır ve savaşta 10 milyon kadar sivil hayatını kaybetmiştir. Toplamda otuz üç ülke savaşa bir şekilde dahil olurken bunların %40'ı fiilen savaştır. Savaşın bu ülkeye toplam maliyeti 692 milyar ABD Doları olmuş; bu maliyetin %63'ü bütçe harcamalarındaki artışa ve savaşın meydana getirdiği yıkıma bağlı doğrudan maliyetler biçiminde olurken, %37'si ise dolaylı maliyetler biçiminde ortaya çıkmıştır. (3) ve (4) numaralı tablolar söz konusu doğrudan ve dolaylı maliyetleri fiilen savaşa katılan başlıca ülkeler açısından göstermektedir. Ancak bu maliyetleri değerlendirmeden önce savaşın asıl cephelerinde yer alan ülkelerin savaş öncesi potansiyellerine ilişkin verilerini görmekte fayda vardır.

Tablo 2. Savaşta Yer Alan Başlıca Ülkelere İlişkin Veriler

	Nüfus (Milyon)	Toprak Büyüklüğü (Milyon KM ²)	GSMH (Milyar \$)	KBMG (\$)
İtilaf Devletleri (Müttefikler)				
Birleşik Krallık	46	0,3	226,4	4.921
Fransa	39,8	0,5	138,7	3.485
Rusya	173,2	21,7	257,7	1,488
İtalya	35,6	0,3	91,3	2.564
A.B.D.	96,5	7,8	511,6	5,301
İttifak Devletleri (Merkezi Güçler)				
Almanya	67	0,5	244,3	3.648
Avusturya-Macaristan	50,6	0,6	100,5	1.986
Osmanlı Devleti	23,0	1,8	25,3	1,100
Bulgaristan	4,8	0,1	7,4	1.527

Kaynak: Broadberry ve Harrison (2005: 7 – 10)'da yer alan verilere göre oluşturulmuştur.

Yukarıda yer alan (2) numaralı tabloda Birinci Dünya Savaşı'nda fiilen savaşan başlıca ülkeler, savaş öncesi nüfus, coğrafi büyüklük ve ekonomik göstergeler esas alınarak karşılaştırılmıştır. Tüm göstergeler itibariyle, aslında itilaf devletlerinin ittifak devletlerine göre çok daha avantajlı oldukları açıkça dikkat çekmektedir. Konumuzla doğrudan ilgisi olması bakımından burada beşeri ve ekonomik kaynakların görece durumunu ele alırsak; itilaf devletlerinin beşeri kaynaklarının çok daha yüksek olduğu görülmektedir.

Nüfusu en fazla ülke olan Rusya'nın 1917 yılında savaştan çekilmesi ittifak devletleri için dengeleyici bir faktör gibi gözükse de 1915 yılında İtalya'nın, 1917 yılında ise A.B.D.'nin savaşa katılmasıyla bu avantaj ortadan kalkmıştır. Ekonomik olarak bakıldığında iki grup arasındaki dengesizlik daha da belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dört yıllık savaş süresince itilaf devletleri yaklaşık 1.225 milyon dolarlık bir ekonomik potansiyeli sahaya sürerken, ittifak devletleri ancak 377 milyon dolar gibi itilaf devletlerinin %30'u kadarlık bir ekonomik potansiyele sahip olmuşlardır. Daha da önemlisi ittifak devletlerinin kendi içlerindeki ekonomik dengesizlikler; 377 milyon dolarlık toplam GSMH büyüklüğünün %65'i tek başına Almanya tarafından sağlanmış, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun payı %27 olurken Osmanlı İmparatorluğu'nun payı ise sadece %6 olmuştur. İtilaf devletlerinde ise, 1917'de A.B.D.'nin savaşa girmesi sonucu oluşan tablo bir tarafta, çok daha dengeli bir ekonomik güç dağılımı söz konusu olmuştur.

Tablo 3. Birinci Dünya Savaşı'nın Ortaya Çıkardığı Doğrudan Maliyetler

	Brüt Maliyet (mn. \$)	Müttefik Ülkelere Verilen Kredi (mn. \$)	Net Maliyet (mn. \$)
İngiltere	44.029	8.695	35.334
Britanya İmp. Geri Kalanı	4.494		4.494
Fransa	25.813	1.547	24.266
Rusya	22.594		22.594
İtalya	12.314		12.314
A.B.D.	32.080	9.455	22.625
<i>Diğer İtilaf Devletleri</i>	<i>3.964</i>		<i>3.964</i>
İtilaf Devletleri Toplam	145.288	19.697	125.591
Almanya	40.150	2.375	37.775
Avusturya-Macaristan	20.623		20.623
Osmanlı Devleti ve Bulgaristan	2.245		2.245
İttifak Devletleri Toplam	63.018	2.375	60.643
Toplam	208.306	22.072	186.234

Kaynak: Broadberry ve Harrison (2005: 23)'te yer alan verilere göre oluşturulmuştur.

Savaşın doğrudan maliyetini en yoğun biçimde üstlenen ülke İngiltere olmuştur. İngiltere, tüm taraflar açısından, toplam savaş maliyetinin %21'ini yüklenirken, itilaf devletleri içindeki payı ise %30'lar düzeyinde olmuştur. A.B.D.'nin payı her ne kadar İngiltere'nin gerisinde kalmış olsa da şu nokta

unutulmamalıdır ki; A.B.D. savaşa 1917 (savaşın son) yılında fiilen dahil olmuştur. A.B.D. açısından önem taşıyan bir başka husus ise bu ülkenin kendi müttefiklerine sunduğu geniş kredi imkanlarıdır. Burada ele alınan tüm ülkelerin kendi müttefiklerine kullandırdıkları kredilerin %43'ü; itilaf devletlerinin kullandıkları kredilerin ise % 48'i A.B.D. tarafından sağlanmıştır. Her ne kadar doğrudan maliyetlerin dağılımı konusunda itilaf devletlerinin ittifak devletlerine göre çok daha dengeli bir dağılıma sahip olduğu görülse de 1917 yılında savaşı neredeyse kaybetme noktasına gelen itilaf devletleri (Kennedy, 1996: 314) için 1918 yılında savaşın kazanılmasında A.B.D.'nin oynadığı rol bu tabloya bakarak dahi anlaşılabilir.

İttifak devletleri açısından ise, savaşa katılan ülkelerin GSMH paylarında görülene benzer bir dengesizlik savaş maliyetlerinin dağılımı açısından da görülmektedir. İttifak devletlerinin doğrudan maliyetlerinin %65'i Almanya'ya aittir. İttifak devletlerinin toplam maliyetinin %31'i Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna, %1,5'i ise Osmanlı Devleti ile Bulgaristan'a ait olmuştur. Buradaki veriler (2) numaralı tabloda yer alan ekonomik potansiyellerle karşılaştırıldığında, aslında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun, ülke ekonomisinin gücüne kıyasla, görece en ağır yüke katlandığı görülürken Almanya'nın ittifak içindeki ekonomik gücüyle katlandığı doğrudan maliyetin birbirine paralel olduğu görülmektedir. En dikkat çeken husus ise Osmanlı Devleti ile Bulgaristan'ın durumundaki dengesizliktir. Bu iki ülkenin ittifak içindeki toplam GSMH büyüklüğü %8,6 iken, katlandıkları doğrudan savaş maliyet oranı ittifak toplamının sadece %3,7'sine karşılık gelmektedir. Bulgaristan çalışmamızın kapsamı dışındadır, ancak toplam içerisindeki bu cüzi maliyetin bile Osmanlı Devleti açısından ne derece yıkıcı sonuçlara yol açtığı aşağıda ayrıntılı biçimde görülecektir.

(4) Numaralı tabloda ise savaşın ülkelere olan dolaylı maliyeti göstermiştir. Burada ölümlerin parasal değeri, savaşta hayatını kaybeden nüfusun, savaşın olmadığı bir senaryoda ekonomiye yapacakları olası katkıyı ortaya koyan bir değerken, benzer şekilde arazideki maddi kayıplar da ilgili topraklarda üretim devam etseydi ekonomiye yansıtacak olan katkıyı ortaya koymaktadır (Broadberry ve Harrison, 2005: 24). Burada ilgili verinin "savaş sırasında ya da sonucunda elden çıkan toprakların parasallaştırılmış değeri"ni göstermediğini belirtmek önemlidir. Ayrıca savaş esnasında, özellikle de Atlantik Okyanusu'nda (Kennedy, 1996: 313) çok sayıda ticaret gemisi batırılmıştır ve son sütun burada yaşanan ekonomik kayıpları göstermektedir.

Tablo 4. Birinci Dünya Savaşı'nın Ortaya Çıkardığı Dolaylı Maliyetler

	Ölümlerin Parasal Değeri	Arazideki Maddi Kayıplar	Nakliye ve Kargo Kayıpları
Birleşik Krallık	3.477	1.750	3.930
Fransa	4.818	10.000	453
Rusya	8.104	1.250	933
İtalya	2.385	2.710	431
A.B.D.	518	-	365
Diğer İtilaf Devletleri	3.215	11.500	525
<i>İtilaf Devletleri Toplamı</i>	22.517	27.210	6.637
Almanya	6.751	1.750	121
Avusturya-Macaristan	3.080	1.000	15
Osmanlı Devleti ve Bulgaristan	1.203	v.y.	27
<i>İttifak Devletleri Toplamı</i>	11.034	2.750	163
Toplam	33.551	29.960	6.800

Kaynak: Broadberry ve Harrison (2005: 24)'te yer alan verilere göre oluşturulmuştur.

Ölümlerin parasal değeri açısından bakıldığında savaşı kazanan itilaf devletlerinin katlandıkları söz konusu dolaylı maliyet, ittifak devletlerinin katlandığı dolaylı maliyetin iki katından biraz fazla, toplam maliyetin ise üçte ikisi kadar olmuştur. Burada 1917 yılında savaştan çekilen ve Avrupa'nın Jandarması olarak adlandırılacağı Rusya (Kennedy, 1996: 308 – 309), bu lakaba uygun bir şekilde %36'lık payla, insan kaybına bağlı maliyeti en çok yüklenen ülke olmuştur. Rusya'yı %21'lik payla Fransa ve %15'lik payla İngiltere takip etmiştir. İttifak devletlerinde, diğer tüm göstergelerde olduğu gibi insan kaybına bağlı dolaylı maliyetler kaleminde de Almanya %61 ile en büyük paya sahip olmuştur. Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun payı %28 olurken Osmanlı Devleti ile Bulgaristan'ın toplam içindeki payı %11 dolaylarında olmuştur.

Arazide yaşanan maddi kayıplara bakıldığında, sıcak çatışma ile siper savaşlarının dört yıl boyunca en yoğun bir biçimde yaşandığı Fransa'nın kuzeyi ile doğusu, Belçika ve Sırbistan – Romanya toprakları bu dolaylı maliyet kaleminin, %91'lik pay ile en yüksek olduğu bölgeler olmuştur. Topraklarında fiilen savaşılan İtalya'da da bu maliyet kaleminin, diğer ülkelere oranla daha yüksek bir değere sahip olduğu görülmektedir. Buna karşın topraklarında savaşılmamış A.B.D.'de bir kayıp söz konusu değildir.

Tabloda da belirtildiği gibi Osmanlı Devleti ve Bulgaristan için bu maliyet kalemine ilişkin veri, ilgili yazarlar tarafından sağlanmamıştır.

Son dolaylı maliyet kalemi ise, özellikle de deniz ticareti kaynaklı nakliye ve kargo kayıplarıdır. Burada, o günlerde Almanlar tarafından ilk kez yoğun biçimde kullanılmaya başlayan yeni bir savaş teknolojisi olan denizaltıların ticaret gemilerine verdikleri hasarların maddi değeri gösterilmiştir. Söz konusu maliyetin %98'i itilaf devletlerince, özellikle de toplam içindeki % 58 'lik pay ile İngiltere tarafından katlanılmıştır. Diğer ülkelerin bu dolaylı maliyete katlanma payları, nispeten, daha dengeli iken, ittifak devletlerinin bu kalem açısından kayda değer bir maliyete katlandıkları söylenemez.

Sonuç olarak savaşın hem dolaylı hem de doğrudan maliyetleri birlikte düşünüldüğünde Almanya ve İngiltere'nin, söz konusu maliyetlerin aslan payına katlandıkları görülmüştür. Buna bağlı olarak da maliyetlerin finansmanında kullanılan iki yöntem öne çıkmıştır: vergi gelirleri yoluyla finansman (İngiliz yöntemi) ve borçlanma yoluyla finansman (Alman yöntemi). Bu yöntemlerin enflasyonist etkileri ise farklı olmuştur. İzleyen başlıkta öncelikle savaşın ortaya çıkardığı genel enflasyonist eğilimler ele alınacak daha sonra ise bu iki finansman modelinin ilgili ülkelerde yarattıkları enflasyonist eğilimler karşılaştırılacaktır.

3. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Enflasyon Sorunu ve Savaşın Finansman Yöntemleri

3.1. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Enflasyon

Buraya kadar ele alınan dolaylı maliyetler, alternatif maliyet mantığına göre oluşturulmuştur. Buna karşın doğrudan maliyetler ilgili ülkelerin bütçe rakamları üzerinde doğrudan görülebilen etkileri yansıtmışlardır. Dahası, diğer ekonomik faktörlerin yanında, bütçe açıklarının finansman yöntemine bağlı olarak savaşın etkilerinin doğrudan görüldüğü en önemli ekonomik gösterge enflasyon rakamları olmuştur. Tablo (5), savaş yıllarında ülkelerin geçinme endekslerindeki değişimi karşılaştırmak suretiyle savaşın enflasyonist etkilerini ortaya koymuştur.

Tablo 5. Avrupa Devletleri'nde Geçinme Endeksi (1914 = 100)

	1914	1915	1916	1917	1918	1919
İtilaf Devletleri						
Birleşik Krallık	100	123	139	175	203	221
Fransa	100	118	139	175	206	259
İtalya	100	109	136	195	268	273
İttifak Devletleri						
Almanya	100	125	164	245	293	401
Avusturya	100	158	337	672	1.163	2.492
Osmanlı Dev.	100	130	212	846	1.823	1.424
Bulgaristan	100	133	-	-	-	1.367

Kaynak: Toprak (2019: 454)'te yer alan verilere göre oluşturulmuştur.

Savaşın enflasyonist etkileri, savaşa fiilen katılan tüm ülkelerin yüz yüze kaldığı kaçınılmaz bir sorun olmuştur. Buna karşın tabloda yer verilen rakamlar, söz konusu enflasyonist etkinin ittifak devletlerinde, itilaf devletlerine göre çok daha kuvvetli bir biçimde görüldüğünü ortaya koymaktadır. Aslında savaşın ilk yılında tüm ülkelerde benzer bir enflasyonist eğilim söz konusu olmuşken, 1916 yılından sonra ayrışma başlamış ve süreç Avusturya - Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan için hiperenflasyona doğru evrilmiştir. Avrupa'nın üç büyük gücü – İngiltere, Almanya ve Fransa – kendi içlerinde karşılaştırıldığında Almanya'nın diğer iki ülkeye kıyasla enflasyonist etkilere daha fazla maruz kaldığı görülmektedir. Bu veriler değerlendirilirken A.B.D.'nin itilaf devletlerine sağladığı dış yardımların önemi gözden kaçırılmamalıdır.

Ritschl (2005: 59), literatürde yer alan çalışmanın önemli bir bölümünün, Alman Savaş maliyesinin İngiltere'ninkine kıyasla vergi gelirlerine çok daha az dayalı olduğunu, dolayısıyla kırılğan ve enflasyona daha yatkın olduğunu neredeyse istisnasız olarak kabul edildiğini ileri sürmektedir. Aşağıda yer alan veriler ışığında incelendiğinde bu bakış açısının doğruluğu bir kez daha görülebilmektedir.

3.2. Savaşın Vergiler Yoluyla Finansmanı: İngiliz Modeli

Ferguson (2000: 410 - 411)'e göre itilaf devletlerinin savaşı kazanabilmesindeki en önemli sebep İngiltere mali devletinin ittifaklar sisteminin bu tarafında yer almasıdır; o kadar ki yazar, eğer İngiltere itilaf devletlerinin yanında yer almasaydı Fransa ve Rusya'nın böyle maliyetli bir savaşa girişemeyeceklerini iddia etmektedir. Gerçekten de İngiliz mali

devleti son 200 yılda Avrupa'nın diğer tüm devletlerinden daha kuvvetli bir mali sistemine sahip olmuştur².

Aslında bir devlet savaş sırasında genellikle vergileri ve / veya borçlanmayı artırarak ya da daha fazla para basarak kaynak yaratabilir ve Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere bu yollardan üçüne birden başvurmuştur. Ancak (6) numaralı tablo incelendiğinde vergi gelirlerinin gelişimi özellikle dikkat çekici bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

Tablo 6. Savaş Yıllarında İngiltere'nin Kamu Maliyesi ve Enflasyon Göstergeleri

	1913/14	1914/15	1915/16	1916/17	1917/18	1918/19
Milyon Pound						
Harcamalar	197	561	1.559	2.198	2.696	2.579
Gelirler	198	227	337	573	707	889
Bütçe Dengesi	1	-334	-1.222	-1.625	-1.989	-1.690
Bütçe Açığı / GSMH	-	14,0	43,1	47,9	46,9	34,6
Kamu Borç Stoku / GSMH	26,2	40,6	64,4	99,9	116,3	127,5
Toplam Harcamaların Yüzdesi Olarak						
Borç Faizleri	17,9	6,3	4,6	6,0	6,7	8,9
Savaş Harcamaları	41,4	64,5	47,4	37,1	35,3	45,0
Mühimmat Harcamaları	-	-	15,5	24,3	24,0	17,9
Nakliye	-	-	0,5	8,5	9,6	3,3
Diğer Harcamalar	40,7	29,2	32,0	24,1	24,4	24,9
Toplam Gelirlerin Yüzdesi Olarak						
Vergi Dışı Gelirler	17,8	16,5	13,9	10,3	13,3	11,8
Vergi Gelirleri	82,2	83,5	86,1	89,7	86,7	88,2
- Gümrük Vergileri	17,9	17,1	17,7	12,3	10,1	11,6
- Tüketim Vergileri	20,0	18,7	18,2	9,8	5,5	6,7
- Servet ve Gelir Vergileri	23,8	30,6	38,1	35,8	33,9	32,8
- Aşırı Kar Vergisi	-	-	0,04	24,4	31,1	32,1
- Diğer Vergiler	20,5	17,1	12,1	7,4	6,1	5,0
Bütçe Açığının Finansmanı (%)						

2 İngiliz mali devletinin gelişimine yönelik daha fazla bilgi için bkz. Daunton (2010) ve He (2013).

- Uzun Vadeli Dış Borçlar	-	117	37	91	38	60
- Kısa Vadeli Borçlar	-	19	42	6	24	15
- Parasal Taban	-	22	2	3	2	7
- Diğer	-	-58	19	-	36	18
Enflasyon Verileri (1913 = 100)						
Perakende Fiyat Endeksi	100	101	121	143	173	199
GSMH Deflatörü	100	101	112	127	161	191

Kaynak: Broadberry ve Howlett (2005: 216 - 219)'da yer alan verilere göre oluşturulmuştur.

(6) Numaralı tabloda savaş döneminde İngiltere'nin kamu maliyesi verileri ele alınmaktadır. Savaşın ilk yılında bütçe açığının GSMH'ya oranı %14 iken bir sonraki yıl yaklaşık üç kat artarak %43'ün biraz üzerine çıkmış ve savaşın devam ettiği yıllarda da %45 seviyesinin biraz üzerinde seyretmiştir. Savaşın bitimiyle birlikte söz konusu oran %35 seviyesine gerilemiştir. Diğer harcamalar başlığı altında değerlendirilen bütçe harcamaları %40'lar seviyesinden %25'ler seviyesine gerilerken savaş harcamaları, mühimmat harcamaları ve nakliye harcamaları gibi savaşa ilişkin harcama kalemlerinin toplam içindeki payları dalgalı bir seyir izlemekle birlikte genel olarak bariz bir artış eğilimi sergilemişlerdir.

Vergi gelirlerinin gelişimi İngiliz finansman modelinin üstünlüğünü bariz bir biçimde ortaya koymaktadır. Savaşın ilerlemesi ile birlikte uluslararası ticaret hacminin daralmasına bağlı olarak gümrük vergilerinde önemli bir azalma meydana geldiği görülmektedir. Benzer şekilde tüketim vergilerinde de, özellikle de savaşın üçüncü yılından itibaren önemli bir azalma ortaya çıkmıştır. Ancak diğer birçok ülkeden farklı olarak harcama vergilerinde karşılaştığı bu hasılat kaybını dolaysız vergilerdeki artışla telafi edebilmiş, hatta savaş boyunca vergi gelirlerinin toplam bütçe gelirleri içerisindeki payını artırabilmiştir.

Burada en dikkat çekici olan ise olağanüstü bir savaş vergisi niteliğinde olan aşırı kazanç vergisi ve bu verginin sağladığı hasılat payıdır. Olağanüstü savaş vergileri aslında geç orta çağdan beri Avrupa devletlerinin sıklıkla başvurdukları ve modern vergi sistemlerinin gelişiminde de büyük öneme sahip bir finansman yöntemidir (Ormrod ve Barta, 1995: 58 – 62). Ne var ki, mali devletlerin gelişimine bağlı olarak devletlerin bütçe açıklarını finansman

yöntemlerinde borçlanmanın öneminin her geçen yüzyılda biraz daha artması, bu tip olağanüstü vergilerin görece önemlerinin de giderek azalmasına neden olmuştur. İşte İngiltere'nin toplam bütçe gelirlerinin yaklaşık üçte birini oluşturan bu olağanüstü savaş vergisi savaşın finansmanının enflasyonist etkisinin sınırlı kalmasının en büyük nedeni olmuştur.

Dikkat çeken bir diğer durum ise bütçe açıklarının finansmanında ilk yıldaki parasal taban artışı bir tarafa, genellikle kısa ve uzun vadeli borçlanma imkanlarından yararlanılmış olunmasıdır. Uzun ve kısa vadeli borçların bütçe açıklarının finansman yöntemleri içindeki yüzde payları değişken olmakla birlikte bu iki faktörün baskın finansman yöntemi olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Ne var ki burada karşılaşılan en çarpıcı durum para arzındaki artışın oldukça sınırlı olmuş olmasıdır.

Sonuç olarak Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin kullandığı ve olağanüstü vergiler ile servet ve gelir üzerinden alınan vergilerin artırılmasına yönelik finansman yönteminin enflasyonist etkilerinin karşılaştırmalı üstünlüğü bariz biçimde göze çarpmaktadır. Hem (5) numaralı tabloda yer alan ülke enflasyon seviyeleri içinde görece en düşük enflasyona sahip olmuş olması bakımından hem de (6) numaralı tablonun İngiltere'ye ilişkin verilerinde GSMH deflatörü ve perakende fiyat endekslerinin ortaya koyduğu gibi, İngiltere savaş boyunca en düşük enflasyon oranına sahip ülke olmuştur. %200'ler düzeyindeki enflasyon günümüz için korkunç bir rakam gibi gözükebilir. Ancak bir önceki başlıkta ele alınan Birinci Dünya Savaşı'nın maliyetleri ile birlikte düşünüldüğünde İngiliz finansman yönteminin ne derece başarılı bir model olduğu açıkça ortadadır.

3.3. Savaşın Borçlanma Yoluyla Finansmanı: Alman Modeli

Alman modeli ise İngiliz modeline göre bambaşka bir hikaye anlatmaktadır. Günümüzdekine benzer bir Avrupa istatistik ofisinin o dönemlerde yer almaması Broadberry ve Howlett (2005) ile Ritschl (2005)'in çalışmalarında kullanılan veri setlerinin ülkelerin tuttıkları istatistiklerin farklarına bağlı olarak birbirlerinden oldukça farklı olmasına yol açmıştır. Ancak hem genel olarak harcamaların hem de savaş harcamalarının sürekli artması ve savaş sonunda borçlanma ile finanse edilen toplam ve savaş harcaması değerlerinin sırasıyla %90 ve %162 gibi rakamlara ulaşması iki ülkenin finansman öncelikleri konusunda önemli bir fikir vermektedir.

Tablo 7. Savaş Yıllarında Almanya'nın Kamu Maliyesi ve Enflasyon Göstergeleri

	1914/15	1915/16	1916/17	1917/18	1918/19
Toplam Harcamalar	12.644	29.297	31.468	55.157	65.735
- Savaş Harcamaları	6.936	23.909	24.739	42.118	33.928
Toplam Gelirler	5.596	4.679	5.856	8.885	7.356
Bütçe Açığı (Borçlanma)	7.048	24.618	25.612	46.272	58.379
Borçlanma ile Finanse Edilen Harc. (%)	56	84	81	84	89
Borçlanma ile Finanse Edilen Savaş Harc. (%)	93	102	104	106	162
Toplam Borç Miktarındaki Artış (a+b)	11.616,6	23.040,7	29.846,3	36.768,9	51.538,5
a. Borç Miktarındaki Artış	11.513	22.781	29.381	36.067	51.148
b. Senyoraaj	103,6	259,7	465,3	701,9	390,5
c. Dalgalı Borç	1.800	4.600	4.100	14.400	23.800
Ödenen Borç (a - c)	9.713	18.181	25.251	21.667	27.348

Kaynak: Ritschl (2005: 60 - 62)'de yer alan verilere göre oluşturulmuştur

Ferguson (2010: 412 - 413) finansman yöntemleri arasındaki bu farkın Alman kamu maliyesinin birtakım özelliklerine bağlı olduğunu dile getirmektedir. Yazara göre;

- i) İngiltere'nin aksine Almanya federal bir devlettir ve vergi gelirlerinin büyük bölümü merkezi bütçeye değil yerel otoritelerin bütçelerine dahil edilmektedir.
- ii) Merkezi hükümet (Reich) savaş masraflarının tamamından sorumlu iken yine merkezi hükümetin kasasına giren esnekliği düşük tüketim vergileri savaş döneminde yeterli vergi geliri elde edilememesine sebep olmuştur.
- iii) Federe devletlerle savaş süresinde yaşanan siyasal çatışmalar, yerel otoritelerden talep edilen doğrudan vergi hasılatının merkezi hükümete aktarımında sorunlar yaşanmasına neden olmuştur.
- iv) Son olarak, Almanya'da bütçelerin hazırlanmasından sorumlu Hazine Bakanlığı, geleneksel olarak, savaş döneminin baskın harcamacı kuruluşları arasında bulunan Savunma Bakanlığı ve Donanma Bakanlığı gibi askeri bakanlıklardan daha zayıftır ve bu nedenle de biraz da olsa bütçe önceliklerini etkileyebilecek güce sahip değildir.

Söz konusu borca dayalı finansman yönteminin yarattığı enflasyonist etkiler aşağıda yer alan tabloda görülmektedir.

Tablo 8. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Almanya Ekonomisinde Enflasyon

	Toptan Satış Fiyatları		Gıda Fiyatları	
	Düzy	Yıllık (%) Değişim	Düzy	Yıllık (%) Değişim
1913	100	-	100	-
1914	102	2	141	41
1915	116	14	165	17
1916	132	14	220	34
1917	157	19	343	56
1918	143	-9	604	76
1919	470	229	881	46

Kaynak: Ritschl (2005: 60 – 62)'de yer alan verilere göre oluşturulmuştur

Fiyat kontrolleri ile baskılanmaya çalışılan toptan satış fiyatları savaş boyunca aslında İngiltere'ye benzer bir eğilim göstermiştir. Ne var ki, 1918 yılının Ekim ayında savaşın bitmesi ile birlikte yıllık yüzde değişim oranı 230'a çıkarken toptan satış fiyatları düzeyi ise %470 rakamına ulaşmıştır. Gıda fiyatlarındaki artış ise daha büyük boyutlarda olmuş ve 1913 başlangıç yılında gıda fiyatları 100 olarak kabul edildiğinde 1919 yılında neredeyse dokuz misli bir artış yaşanmıştır.

Ferguson (2000: 418 – 419) savaşın borçlanma yoluyla finansmanı ile Almanya'da yaşanan enflasyon arasındaki ilişkiyi ele alırken İngiltere ile Almanya'nın enflasyon oranları arasındaki farklılıkta Alman finansal piyasalarının payının da göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Alman finansal piyasalarının kısa vadeli borçları absorbe etmekteki yetersizliği piyasada daha fazla kağıt paranın birikmesine neden olmuş ve yukarıda kamu maliyesine ilişkin sayılan kısıtlarla birleştiğinde bu durum söz konusu yüksek enflasyon düzeylerinin yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

4. Savaş Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Enflasyon ve Kamu Maliyesi

4.1. Savaş Yıllarında Osmanlı Ekonomisinin Genel Görünümü

Pamuk (2014: 179) Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ekonomisinde görülen enflasyonu “Osmanlı – Türkiye tarihinin en büyük enflasyon dalgası” olarak nitelendirmektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde enflasyon

verilerini düzenli olarak tutan resmi bir istatistik ofisi ya da kurumu yoktur. Ancak Düyun-u Umumiye İdaresin tarafından açıklanan ve yukarıda yer alan (5) numaralı tabloda da görülen İstanbul Tüketici Fiyatları Endeksi 1915 yılındaki %130 seviyesinden, 1918 yılının sonunda %2.205 seviyesine kadar yükselmiştir. Yine aynı tabloda ittifak devletleri ile itilaf devletlerinin geçinme endeksi rakamları karşılaştırmalı bir şekilde gösterilmişti. Bu tabloda Osmanlı Devleti'nin, savaşan diğer devletlerle kıyaslandığında ne derece büyük bir enflasyon sorunu ile boğuştuğu açık bir şekilde görülmektedir³. Peki, diğer ülkelerle kıyaslandığında görece daha düşük seviyelerde bir savaş maliyetiyle karşılaşmış olmasına rağmen Osmanlı ekonomisi neden bu derece büyük bir enflasyon sorunu ile karşı karşıya kalmıştır?

Osmanlı Devleti 1914 yılında topyekûn savaş koşullarında büyük bir orduyu uzun yıllar donatıp besleyebilecek konumda değildi. Osmanlı ekonomisinin tarım ve sanayi alanındaki üretim yapısı, ulaşım ve haberleşme yapısı böyle bir savaşın yükünü kaldıracabilecek durumda olmadığını belirten Pamuk (2014: 165 – 166), Devletin karşı karşıya kaldığı başlıca ekonomik sorunları şu şekilde belirtmektedir:

- i) Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, Osmanlı limanları Akdeniz'deki İngiliz ve Fransız donanmaları tarafından ablukaya alınınca, dış ticaret neredeyse tümüyle durdu. 1916 yılına gelindiğinde Türkiye'nin dış ticaret hacmi savaş öncesindeki beşte biri seviyelerinin de altına düşmüştü. Sınırlı hacimdeki bu dış ticaretin yüzde 90'dan fazlası Almanya ve Avusturya-Macaristan ile yapılabiliyordu.
- ii) Savaş ilerledikçe baş gösteren hammadde darlıkları, Rusya'nın Karadeniz kıyısında yer alan Ereğli kömür madenlerini bombalaması sonucu kömür üretiminin düşmesi ve artan kadın istihdamına rağmen savaşa katılan erkek nüfus nedeniyle toplam istihdamın azalması sanayide üretim düzeyinin düşmesinin başlıca nedenleri oldu.
- iii) İstihdam sorununun sanayiden daha da ağır hissedildiği sektör ise tarım kesimi oldu. Ayrıca tarımda kullanılan hayvanlara savaş nedeniyle ordu tarafından el konması tarımsal üretim üzerinde oldukça kötü etkilere sebep oldu. 1918 yılında üretimdeki düşüş buğdayda yüzde 40'a yakın, tütün, kuru üzüm, fındık, zeytinyağı, ham ipek ve pamukta ise yüzde 50'nin üzerindeydi.

3 Tabii çalışmanın giriş bölümünde "Vergi Devletinin Krizi" çalışmasına atıfta bulunulan Schumpeter'in kaygılarının da ne derece gerçekçi olduğu bu tabloya bakınca anlaşılmalıdır. Avusturya savaşın son yılında, enflasyon rakamlarında Osmanlı'yı geçen tek ülke olmuştur.

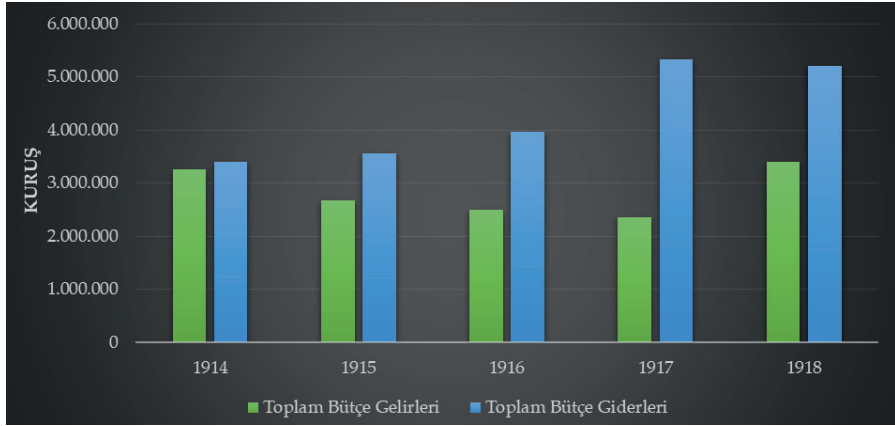
- iv) Pamuk (2014: 167) milli hasıla kaybını, elde tam bir veri bulunmamasına karşın sektörel verilerden yola çıkarak %40 olarak tahmin etmektedir.
- v) Savaş döneminde gıda maddeleri fazlası olan bölgelerin gıda maddeleri açığı olan bölgelerle bağlantısının sağlanması için büyük önem taşıyan ulaşım altyapısı da çok zayıftı. Bu durum gıda arzı konusunda ciddi dengesizliklerle karşılaşılmasına sebep oldu. Savaş nedeniyle gıda talebinin sürekli arttığı bir ortamda bu beslenme sorunu, Osmanlı ekonomisinin karşı karşıya kaldığı en önemli ekonomik sorun oldu.

Sonuç olarak, tarım ve sanayinin daralması, dış ticaret hacminin düşmesi ve gıda sektöründe yaşanan arz – talep dengesizliklerine bağlı olarak ortaya çıkan gıda fiyatları enflasyonu, genel enflasyon düzeyini etkileyen en önemli ekonomik faktörlerdi. Ancak fiyatlar düzeyinin bu denli artmasının arkasında yatan başlıca faktör savaş döneminde yaşanan korkunç boyutlardaki bütçe açıkları ve bunların finansmanı idi.

3.2. Savaş Yıllarında Osmanlı Maliyesi ve Hiperenflasyon

Aşağıda yer alan (1) numaralı grafikte savaş yıllarındaki bütçe gelirleri ile bütçe giderleri birlikte gösterilmektedir. Buna göre, aşağıda da görüleceği üzere, 1918 yılında yürürlüğe konulan kimi vergilerin yarattığı etkiler bir tarafa konulursa, savaş boyunca bütçe gelirlerinin sürekli olarak azaldığı dikkati çekmektedir. 1914 yılında 3 milyon 260 bin kuruş düzeyinde olan toplam vergi gelirleri, 1917 yılına gelindiğinde 2 milyon 360 bin kuruş seviyelerine kadar gerilemiştir. Aynı dönem zarfında 2014 yılında 3 milyon 400 bin kuruş seviyesinde olan bütçe harcamaları ise 2017 yılında 5 milyon 330 bin kuruş seviyesine çıkmıştır. Bir başka ifadeyle savaşın ilk üç yılında bütçe gelirleri %38 azalırken, bütçe harcamaları ise %64 oranında artış göstermiştir.

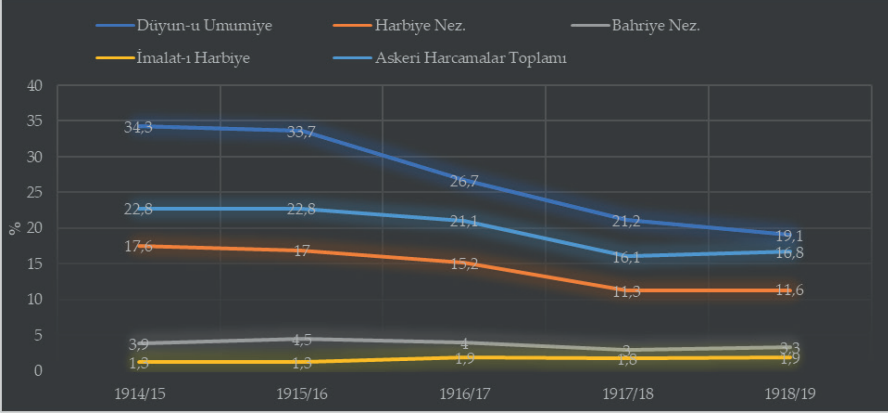
Grafik 1. Osmanlı Devleti'nde Toplam Bütçe Gelirleri ve Toplam Bütçe Giderleri (1914 - 1918)

Kaynak: Güran (2003: 9)'da yer alan verilere göre düzenlenmiştir.

(2) numaralı grafikte dış borç ödemeleri ile alt kalemler itibariyle savunma harcamalarının toplam harcamalar içerisindeki payları gösterilmektedir. Savaş süresince Düyun-u Umumiye idaresine yapılan ödemelerin toplam bütçe harcamaları içerisindeki payı sürekli olarak azalmış ve 1914/15 yılı bütçesindeki %34'lük seviyesinden, 1918/19 yılı bütçesinde %20 seviyesinin altına gerilemiştir. 1914/15 mali yılında devlet bütçesinin %23'lük kısmı savaş harcamalarına tahsis edilmiş; bir iki puanlık değişimlerle bu eğilim 1917 yılına kadar devam etmiştir. Osmanlı mali devletinin tam bir çöküş yılı olan 1917 yılında savunma harcamalarının toplam harcamalar içindeki payı da %16 seviyesine kadar gerilemiştir. Savaşın son yılında savunma harcamaları bir miktar artmakla birlikte savaş sonunda toplam savunma harcamaları %17'ler seviyesinde gerçekleşmiştir. Dönem boyunca söz konusu savaş harcamalarının aslan payını Harbiye Nezareti'nin harcamaları oluşturmuştur.

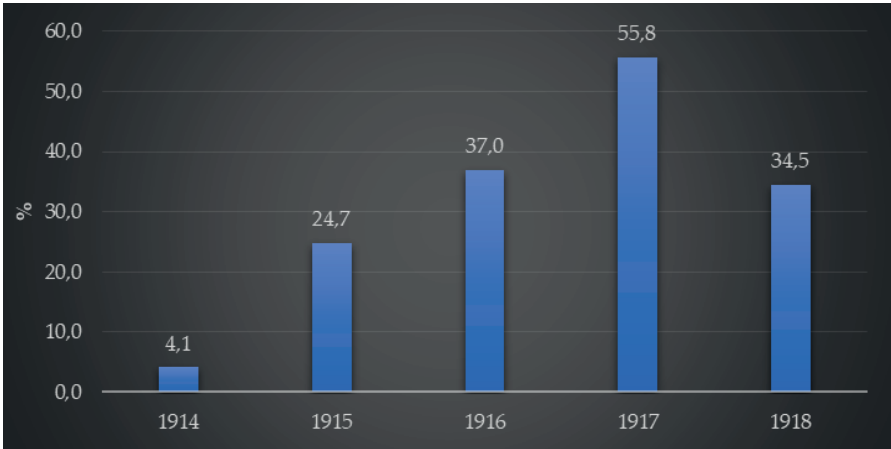
Grafik 2. Seçilmiş Kamu Harcamalarının Toplam Harcamalara Oranı (1914/15 - 1918/19)

Kaynak: Güran (2003: 163 - 179)'da yer alan verilere göre düzenlenmiştir.

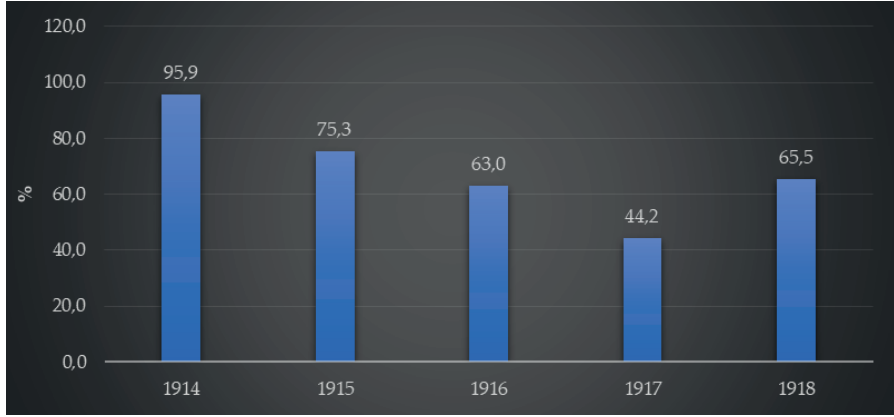
(3) ve (4) numaralı grafiklerde ise bütçe açıklarının toplam harcamalara ve vergi gelirlerinin toplam harcamalara oranları gösterilmektedir. (1) numaralı grafikte ortaya çıkan genel manzarayı bir nebze daha belirgin kılmalarının yanında bu iki grafikte de asıl çarpıcı olan husus 1917 yılında yaşanan mali krizi oldukça çarpıcı biçimde ortaya koymalarıdır. Gerçekten de bu yılda, toplam harcamaların %60'ı kadar bütçe açığı verilirken toplam bütçe gelirlerinin harcamaları karşılama oranı ise %44'ler seviyesine kadar gerilemiştir.

Grafik 3. Osmanlı Devleti'nde Bütçe Açıklarının Toplam Harcamalara Oranı (1914 - 1918)

Kaynak: Güran (2003: 9)'da yer alan verilere göre düzenlenmiştir.

Grafik 4. Osmanlı Devleti'nde Toplam Gelirlerin Toplam Harcamalara Oranı (1914 - 1918)

Kaynak: Güran (2003: 152 - 176)'da yer alan verilere göre düzenlenmiştir.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin, savaşı olağan bütçe gelirlerinden finanse edebilmesi gibi imkan söz konusu değildir. Bu çerçevede İttihat ve Terakki hükümeti savaşın finansmanı için olağanüstü tedbirlere başvurmuştur.

Bu tedbirlerden ilki Temmuz 1914 tarihinde çıkartılan ve savaş ilanının hemen sonrasında yürürlüğe giren Tekalif-i Harbiye Kanunudur. Aslında bir savaş (olağanüstü) vergi uygulamasından ziyade topyekûn savaşın ruhuna uygun bir topyekûn seferberlik emri niteliğinde olan bu kanuna göre savaş durumunda ilgili bölgelerde bulunan idarecilerin askeri ihtiyaçlara göre kimi mallara el koyabilecekleri genel olarak belirtilmiş ve kişilerin ihtiyaçlarına yetecek kadar mallarından fazlasına el konulabileceği hüküm altına alınmıştır. Avcı (1995: 226) bu kanunun içinde barındırdığı muğlaklıklar nedeniyle uygulamada büyük sıkıntılarla karşılaştığını belirtmektedir.

Erduran (2024: 203 – 205) ise savaş yıllarında bir kısım ufak çaplı vergi değişiklikleri yapılmakla beraber, özellikle de yukarıda İngiltere örneğinde görülen düzeyde bir olağan üstü savaş vergisinin, 1914 yılının ortasından – 1917 yılının Ağustos ayına kadar yürürlüğe konmadığını göstermiştir.

Toprak (2019: 356) ise Osmanlı devletinin olağanüstü savaş giderlerini karşılamak için başlangıçta “geleneksel” yöntemlere başvurduğunu belirtmiş ve bunları şu şekilde saymıştır:

- Memur aylıklarının yarısı ödenirken diğer yarısı için memurlar alacaklı kılındı,

- Müteahhitlerin ve diğer alacaklıların borçlarının ödenmesi ertelendi,
- Yaş sınırları içinde kalan mükelleflere askerlikten muaf tutulmaları için “muaffiyet-i askeriyeye” ödetildi,
- Ayrıca (2) numaralı grafikten de görüleceği üzere Düyun-u Umumiyye’ye yapılan ödemeler de savaş boyunca durduruldu ve bu idareye bütçeden aktarılan pay savaş boyunca azalma eğiliminde oldu.

Ne var ki, savaş süresince daha geniş kapsamlı ve özellikle de olağanüstü savaş kazançlarını kapsamı altına almayı amaçlayan bir verginin yürürlüğe konulmaması olması ve mevcut vergi yapısının da savaştan en çok etkilenen sektör olan tarıma dayanması nedeniyle yaşanan hasılat kaybı neticesinde savaş giderlerinin dış borç ve emisyon yoluyla finansmanı kaçınılmaz olmuştur.

Savaş yıllarında Osmanlı Devleti ağırlıklı olarak Almanya’dan ve bir miktar da Avusturya’dan dış borç almak suretiyle savaş giderlerini finanse etmiştir (Toprak, 2019: 366). Almanya, Osmanlı hükümetine 235 milyon Osmanlı lirası tutarında borç vermiştir. Bu miktarın 148,5 milyon lirası hazine bonosu geri kalanı ise altın, gümüş, mark ve lira olarak ödenmiştir. İttihat ve Terakki hükümeti müttefiklerden sağladığı dış borçlarla 161 milyon Osmanlı lirası tutarında kağıt parayı 7 tertipte piyasaya sürmüştür (Toprak, 2019: 366).

Tablo (9)’dan da görüleceği gibi kağıt para miktarı savaş boyunca sürekli artmış ve 1915 yılında 8 milyon Osmanlı lirası olan basılan kağıt para miktarı, 1918 yılının sonuna gelindiğinde 161 milyon Osmanlı lirası düzeyine kadar tırmanmıştır.

Savaşı Alman finansman modeline göre, ve dahası ağırlıklı olarak Alman hükümetinden aldığı borçlarla finanse eden İttihat ve Terakki hükümeti, aşağıda yer alan tablodan da açık bir şekilde görüleceği gibi ülkeyi, özellikle de 1917 yılından sonra hiperenflasyon ile karşı karşıya bırakmıştır. Toprak (2019: 453) bu durumu dünya tarihinde yaşanan ilk hiperenflasyon vakası olarak değerlendirmiştir.

Tablo 9. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Para ve Fiyatlar

	1915	1916	1917	1918
Dolaşımdaki Kağıt Para (Milyon Osmanlı Lirası)	8	46	124	161
Altın Liranın Kağıt Paraya Karşı Değeri (Nominal = 100)	105	188	470	438
İstanbul Tüketici Fiyat Endeksi (1914 yılının %'si olarak)	130	212	1.465	2.205

Kaynak: Pamuk (2014: 173)

Bu başlıkta yer verilen grafikler ile tablonun ortaya koyduğu iki çarpıcı konu söz konusudur. Bunlardan birincisi, 1917 yılının Osmanlı mali devletinin çöküş yılı olduğu; ikincisi ise özellikle de bu yıldan itibaren alınan birtakım kararların neticesinde mali yapıda ufak çaplı iyileşmelerin 1918 yılı itibariyle görülmeye başladığıdır. Aslında yukarıda da belirtildiği gibi 1917 yılı, ittifak devletlerinin savaşı neredeyse kazanma noktasına geldiği bir yıldır. Özellikle Rusya'nın savaştan çekilmesi savaştaki dengeleri büyük ölçüde bozarken Osmanlı Devleti özelinde bakıldığında ise Doğu Anadolu'daki Rus işgalinin son bulması savaşın askeri harcamalar üzerindeki baskısını hafifletmesi bakımından olumlu bir gelişme olmuştur. Nitekim, 1917 yılında toplam askeri harcamalardaki azalmada, yaşanan mali imkansızlıklar kadar bu durumun da önemli etkisi olmuştur. Ancak bir önceki başlık altında sayılan ekonomik faktörlere bağlı olarak vergi gelirlerindeki azalma ve bütçe açıklarının dış borçlanmaya bağlı kağıt para basımı yoluyla finanse edilmesine paralel olarak 1917 yılında yaşanan mali kriz korkunç boyutlara ulaşmıştır. Kuşkusuz bundaki en büyük pay, tarımsal üretimde yaşanan düşüşe paralel olarak aşar gelirlerinin payında yaşanan gerilemedir. Erduran (2024: 201) aşar gelirlerinin toplam gelirler içindeki payının bu dönemde %20 seviyelerinden %17 seviyesine kadar düştüğünü göstermektedir.

Grafiklerden çıkan ikinci sonuç ise 1917 ve 1918 yıllarında alınan bir takım maliye politikası tedbirlerinin en azından savaşın son yılında mali tabloda ufak çaplı düzelmelere yol açtığı gerçeğidir. Peki savaş yıllarında bu enflasyonist ortamla mücadele amacıyla nasıl politika tedbirleri yürürlüğe konulmuştur?

5. Osmanlı Devleti'nde Mali Krize Yönelik Uygulanan Tedbirler

Pamuk (2014) tarafından da belirtildiği gibi, İttihat ve Terakki hükümetinin 1917 yılı itibariyle karşı karşıya kaldığı mali kriz ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan hiperenflasyon durumu, bu yıllarda hayatta olan Osmanlı devlet adamlarının o güne kadar tecrübe ettikleri ekonomik

zorlukların çok ötesinde, Türkiye tarihinin gördüğü en büyük kriz ve enflasyon durumuydu. “Enflasyonla mücadele”, “anti-enflasyonist maliye politikası tedbirleri” vb. modern kriz yönetimi araçlarından, doğal olarak bihaber olan bu devlet adamları, geçmiş tecrübelerinde de hareketle, 1917 yılından itibaren üç tip tedbiri devreye sokmuşlardır.

İlk olarak idari tedbirler yürürlüğe konmuştur. Enflasyon gerisinde yatan ekonomik ve mali sebepleri analiz edebilme yetenek ve tecrübesinden mahrum olan hükümet öncelikli olarak enflasyonun görünümüne karşı mücadeleye girişmiştir. Savaşın ilk yıllarından beri narh uygulaması ile piyasaya müdahalede bulunmaya çalışan hükümet, bunun istifçilik ve spekülasyonu artırdığını fark etmesi üzerine Mayıs 1917’de Men-i İhtikar Heyeti’ni (Vurgunculuğun Önlenmesi Heyeti) kurdu (Toprak, 2019: 468). Dönemin Sadrazamı ve Dahiliye Nazırı olan Talat Paşa başkanlığında toplanan heyette Meclis Başkan Vekili Hüseyin Cavid Bey ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin önemli isimlerinden olan Dr. Nazım Bey gibi isimler bulunuyordu. Heyet, kişisel çıkar uğruna mal fiyatlarını yükseltmeyi vatana ihanet suçu ile eş olarak değerlendirmiş; bu kapsamda Ticaret Kanunu’nu geçici olarak yürürlükten kaldırırken “İhtikarın men’i hakkında Kanun-ı Muvakkat”ı (geçici kanun) yürürlüğe koymuştur. Kanun ile spekülasyon ve istifçilik yapanların sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanacağı belirtiliyor; bu kişilerin mallarına el konulacağı, haklarında 3 aydan 3 yıla kadar işlem yapılacağı ve bu kişilerin para cezalarına çarptırılacakları hüküm altına alınıyordu (Toprak, 2019: 468 - 469). Heyet’in uyguladığı idari tedbirler beklenen etkiyi yaratmamış, tüccar bir şekilde spekülatif faaliyetlerine devam etmiş ya da faaliyetini İstanbul dışına taşımak suretiyle Heyet’in etkili olmadığı bölgelerde aşırı kazançlar sağlamaya devam etmiştir (Toprak, 2019: 470 - 474).

Bütçe açıkları ile mücadele kapsamında 1917 yılının ağustos ayından itibaren bir kısım tüketim mallarına yönelik dolaylı vergi yükü artırılmıştır. Bu kapsamda Ağustos 1917 – Nisan 1918 arası dönemde 10 farklı kanun yürürlüğe konularak ya mevcut vergilerin oranları artırılmış ya da yeni vergiler tahsis edilmiştir (Erduran, 2024: 205 - 206). Bu vergiler daha çok alkollü içecekler, sigara kağıdı, oyun kağıtları, kibrit ve kav gibi özel tüketim vergilerinin konusuna girecek ürünlere yönelik olmuştur.

Bir diğer önemli vergi, 13 Aralık 1919 tarihinde yürürlüğe giren Harp Kazançları Vergisi Kanunu’dur. Ekim 1918’de İttihat ve Terakki hükümeti ateşkes istemiş, 30 Ekim 1918’de Mondros Ateşkes Anlaşması imzalanmış ve hükümetin kimi üyeleri yurt dışına kaçarken İttihat ve Terakki Fırkası da Kasım 1918’de kendini feshetmiştir. Aslında hazırlıkları 1917 yılının

sonlarında başlayan ve savaşa katılan diğer ülke örneklerine göre tasarlanan (Toprak, 2019: 475) harp vergisi, ancak 1919 yılı aralık ayında, İttihat ve Terakki'nin feshini izleyen dönemde, Ali Rıza Paşa hükümeti tarafından yürürlüğe konulmuştur. Toplamda yedi fasıl ve 40 maddeden oluşan kanun⁴, bir defaya mahsus olmak üzere savaş yıllarında elde edilen olağan üstü kazançları vergilendirmiştir. Toprak (2019: 480 - 486), İttihat ve Terakki döneminde alınan idari ve vergisel tedbirlerin genellikle küçük esnafın, “*gariban bakkal – çakkalm*” üzerinde kaldığını, büyük kazanç sahiplerine yeterince dokunulmadığını ve bu kesimin baskısıyla Harp Kazançları Vergisinin savaş yıllarında bir türlü çıkarılmadığını belirtmektedir. 1919 yılının aralık ayında çıkarılan bu kanunun asıl hedefinin de asıl olarak İttihat ve Terakki'ye yakın olup savaş döneminde aşırı kazanç elde eden tüccar kesimi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Son olarak, savaş yıllarında enflasyona yönelik etkisi son derece sınırlı olmakla birlikte kısmen başarı sağlamış ve sağladığı mali başarıdan da öte ulusal birlik adına önemli bir köşe taşı olarak gösterilen “Dahili İstikraz”dan (iç borçlanma) bahsetmek gerekmektedir. Orta ve uzun vadeli iç borçlanma, Osmanlı hükümetinin genellikle cesaret edemediği bir politika aracıydı. Ne var ki, Alman yetkililerin ısrarı ve anapara ve faiz ödemeleri için sundukları garanti sonucunda 3 Nisan 1918 tarihinde “Yüzde 5 Faiz ve 1 Amortismanlı İstikraz-ı Dahili Kanunu” çıkarılmıştır. Yoğun bir propaganda ve halkı bilinçlendirme çabası ile birlikte yürütülen bu ilk iç borç denemesi ilk günlerinde büyük başarı sağlamış, ancak zamanla halkın ilgisi azalırken büyük çaplı tahvil alımları, Düyun-u Umumiyye İdaresi, Osmanlı Bankası ve Deutsche Bank gibi kuruluşlarca yapılmıştır (Georgeon, 2006: 167). Bu borçlanma neticesinde Osmanlı hükümeti 18 milyon Osmanlı lirası tutarında gelir elde etmiş ve 1918 yılı bütçe açıklarının bir bölümünü bu gelirle karşılayabilmiştir (Toprak, 2019: 374). Ancak bu borçlanmanın önemi maddi getirisinden ziyade manevi boyutundadır. Georgeon (2006: 171) bu ilk iç borç deneyimini şu şekilde değerlendirmektedir:

“...iç istikraz doğurduğu umutların hepsini gerçekleştirilememiştir. Savaşın kötü bitmesinin kurbanı olmuş, ne Türk lirasının değer kaybını, ne teminatı Almanya tarafından karşılanan yeni bir kağıt para emisyonuna gidilmesini engelleyebilmiş(tir)... Bununla birlikte bu istikraz Türkiye mali tarihinin ilginç bir anını oluşturmaktadır. Osmanlı seçkinleri ve kamuoyunda geniş bir bilinçlenme fırsatı yarattığı gibi, Türkiye'nin savaş sırasında yaşadığı toplumsal ve ekonomik değişimleri de ortaya çıkarmaktadır. Ekonomik ve mali bağımsızlık isteğini ve millî bir kapitalizmin yeni yapılarının yerleşmesini yansıtmaktadır...”

4 Kanunun tam metni için bkz. Mb. (1999: 2165 - 2177).

Sonuç olarak derin ekonomik ve mali sebepleri olan hiperenflasyon sürecine yönelik alınan iyi niyetli ancak yetersiz tedbirler bir işe yaramamış, Ahmet Emin Yalman'ın 1930 tarihli "Turkey in the War" isimli kitabında İstanbul Tüketici Geçinme Endeksi rakamları üzerinden ortaya koyduğu söz konusu hiperenflasyon süreci 3 yıl gibi uzun bir süre boyunca aylık %1000 ile %2000 seviyelerinde (Yalman, 2019: 176) gerçekleşmeye devam etmiştir.

6. Sonuç

Tarihteki ilk topyekûn savaş olan Birinci Dünya Savaşı, zaten çok uluslu ve çok dinli bir imparatorluk olma vasfını bu yüzyılın başında yitirmiş olan Osmanlı Devleti açısından kelimenin tam anlamıyla bir felakete sonuçlanmıştır. Avrupa'da yer alan, Doğu Trakya hariç, topraklarının tamamını daha Balkan Savaşları döneminde kaybetmiş olan İttihat ve Terakki hükümeti, söz konusu toprak kayıplarını telafi etmek için girdiği bu savaştan, Ortadoğu'da bulunan topraklarını da kaybederek çıkmıştır. Geriye kalan Anadolu toprakları ise, yapılacak bir bağımsızlık savaşının sonunda elde edilen askeri ve diplomatik başarının ardından kurtarılacaktır.

Birinci Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş savaşının sonuna kadar geçen on bir yıllık sürecin beşeri sermaye üzerindeki etkileri de son derece olumsuz olmuştur. Bu savaş dönemi boyunca ülke, yüz binlerce gencini savaşlarda yitirmiştir. Ancak burada da en büyük kayıplar beş farklı ülkeyle toplamda yedi farklı cephede yaşanan Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanmıştır. Çalışkan (2020: 2687), bu savaşta 16 ila 46 yaş arası erkeklerden toplan 2 milyon 800 bin kişinin orduya dahil edildiğini; bunlardan 400 bininin şehit olurken geriye kalanların da 600 bin kadarının yaralandığını, 300 bin kadarının ise itilaf devletleri tarafından esir alındığını belirtmiştir.

Savaşın ekonomik kayıplarına ilişkin kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte başta tarım olmak üzere sanayi ve dış ticaret sektörlerinde ortaya çıkan kayıplar sonucunda Pamuk (2014) GSMH kaybının %40'lar düzeyinde olabileceğini ileri sürmüştür.

Bu çalışmada bir topyekûn savaş olarak Birinci Dünya Savaşı'nın savaşa katılan ülkeler açısından ortaya çıkardığı maliyetler ele alınmış ve bu maliyetler neticesinde ortaya çıkan iki tip finansman biçiminin enflasyonist etkileri gösterilmiştir. Diğer ülkelerle olan yapılan karşılaştırma sonucu görülmüştür ki, Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı doğrudan ve dolaylı maliyetin parasal değeri, savaşan diğer ülkelerin katlandıkları maliyetlerin yanında oldukça düşük kalmıştır. Ancak yine ülke karşılaştırmaları ortaya koymuştur ki, görece düşük maliyetlerin yarattığı bütçe açıklarını finanse etmek için uyguladığı finansman politikaları da belki de dünyada ilk kez

hiperenflasyon denilen olgunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Peki neden böyle bir sonuç doğmuştur?

Bir kere Osmanlı ekonomisi böyle bir topyekûn savaşa dayanabilecek sanayi ve tarım altyapısına sahip bir ülke değildi; (2) numaralı tablo bu durumu çok yalın bir biçimde ortaya koymuştur. Savaşığı ülkelere kıyasla zaten yetersiz olan ulusal sanayi ve tarım sektörleri bir de savaşın getirdiği eksik istihdam ve hammadde yetersizliği gibi sorunlarla karşılaşınca ülkede üretim miktarları önemli ölçüde düşmüş ve bu büyüklükte bir orduyu doyurmak ve donatmak çok büyük ekonomik sorun haline gelmiştir. Bu duruma bir de ülke içindeki ulaşım altyapısının yetersizliğine bağlı olarak ortaya çıkan bölgesel işe sorunları eklenmesi hiperenflasyon sürecinin bir boyutunu açıklamaktadır.

Ancak hiperenflasyonun asıl boyutu bütçe açıklarının finansmanı ile ilgilidir. (5) numaralı tabloda da görüleceği üzere en yüksek oranlar Osmanlı Devleti'nde görülmekle birlikte tüm ittifak devletleri savaş sonunda hiperenflasyonu yaşamışlardır. Ancak ekonomik kapasitesine oranla en yüksek maliyet payını yüklenen Avusturya bir tarafa, 1918 yılı itibariyle hiçbirinde görülen enflasyon oranları Osmanlı Devleti'ndeki kadar yüksek olmamıştır. Alman finansman modeli incelenirken Alman maliyesinin zayıflığının borçla finansmanın yarattığı sorunların temel kaynağı olduğu görülmüştü. Almanya ile karşılaştırıldığında Osmanlı maliyesinin durumu daha bir içler acısı haldedir. Gelir gider dengesizlikleri ve bunların dış borçlanma ile kapatılması, Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyıl boyunca başını ağrıtan en büyük dertler olagelmiştir. Bu kronikleşmiş bütçe açığı sorununun gerisinde hemen her zaman modern ve geleneksel uygulamaları yanı anda bünyesinde bulunduran vergi sistemi yer almıştır. Tanzimat'ın başından ittihat ve Terakki'nin sonuna kadar geçen yaklaşık seksen yıllık zaman zarfında hiçbir hükümet geleneksel unsurları ortadan kaldıran bir vergi reformu gerçekleştirememiştir. Bunun sonucunda Birinci Dünya savaşına girildiğinde halen vergi gelirlerinin önemli bir bölümü aşar ve ağnam gibi vergilere dayanmaktaydı. Tarım ve hayvancılıkta yaşanan çöküş ilk bu gelir kalemlerini etkilemişti. Ayrıca her ne kadar 1914 yılında kapitülasyonlar tek taraflı kaldırılmış olsa da, savaşa bağlı olarak düşen dış ticaret hacmi gümrük vergilerinin de beklenen etkiyi doğuramamasına sebep olmuştur. Netice itibariyle yukarıda da görüldüğü üzere, Almanya'dan alınan dış borçların büyük bir bölümüyle yedi ayrı tertipte kağıt para basımına gidilmiş ve bu para hacminin absorbe edilemediği az gelişmiş bir ekonomide sonuç hiperenflasyon olmuştur.

1917 yılında yaşanan mali kriz sonrasında bir takım maliye politikası önlemleri yürürlüğe konmaya çalışılmış ancak Ahmet Emin Yalman'ın verilerinin de desteklediği üzere bu iyi niyetli ama cılız tedbirlerin hiperenflasyon üzerinde herhangi bir etkisi olmamıştır.

Savaş sonunda görülmüştür ki, Avrupa'nın çok uluslu imparatorlukları aslında bu savaştan çok daha önceleri miadlarını doldurmuşlardır. Bu büyüklükte bir savaş Rusya, Avusturya – Macaristan ve Osmanlı imparatorluklarının sonunu getirmiştir. Buna karşı emperyalist politikalar uygulayan ulus devletler ya bu savaştan galip çıkmış ya da savaşı kaybetmelerine rağmen 15 yıl sonra tekrardan ayağa kalkıp dünyayı daha da büyük bir savaşa sürükleyebilmişlerdir. Yirminci yüzyıl; ulus devletlerin, ulusal ekonomilerin ve ulusların topyekûn savaşlarının yüzyılı olmuştur.

Kaynakça

- Avcı, C. (1995). “Tekalif-i Harbiye ile Tekalif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırılması Tanıtımı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 11(31), 223 – 238.
- Bonney, R. ve Ormrod, M. (1999). “Introduction: Crises, Revolutions and Self-Sustained Growth – Towards a Conceptual Model of Change in Fiscal History”, Ormrod, M., Bonney, M. ve Bonney, R. (Ed). *Crises, Revolutions and Self-Sustained Growth: Essays in European Fiscal History, 1130 – 1830*, (pp. 1 – 21), Stamford: Paul Watkins Publishing.
- Broadberry, S. ve Harrison, M. (2005). “The Economics of World War I: an overview” Broadberry, S. ve Harrison, M. (Ed.). *Economics of World War I*, (pp. 3 – 40), New York: Cambridge University Press.
- Broadberry, S. ve Howlett, P. (2005). “The United Kingdom During World War I: business as usual?”, ” Broadberry, S. ve Harrison, M. (Ed.). *Economics of World War I*, (pp. 206 – 234), New York: Cambridge University Press.
- Chickering, R., (2000). “World War I and the Theory of Total War: Reflections on the British and German Cases 1914 – 1915”, Chickering, R. ve Förster, S. (Ed). *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front 1914 – 1918*, (pp. 35 – 53), New York: Cambridge University Press.
- Çalışkan, A. (2020). “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunda Firari Askerlerin Eşkıyalık Olayları ve Bunlara Karşı Alınan Tedbirler – Marař Örneęi – “, *Belgi*, Sayı 20, (Yaz 2020/II), 2685 – 2712.
- Daunton, M. (2010). “The Politics of British Taxation, from the Glorious Revolution to the Great War”, Yun – Casalilla, B. ve O’Brien, P. K. (Ed.), *The Rise of Fiscal States: A Global History 1500 – 1914*, (pp. 111 – 142), New York: Cambridge University Press.
- Erduran, A.,Ç. (2024). *Ulus Devlet İnşası ve Vergilendirme Rejimi: İttihat ve Terakki Cemiyeti Dönemi ile Tek Parti Döneminin Karşılaştirmalı Analizi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Ferguson, N. (2000). “How (not) to Pay for the War: Traditional Finance and Total War”, Chickering, R. ve Förster, S. (Ed). *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front 1914 – 1918*, (pp. 35 – 53), New York: Cambridge University Press.
- Georgeon, F. (2006). “Harp Maliyesi ve Milli İktisat: 1918 Osmanlı İç İstikrazı”, Georgeon, F. (der.), *Osmanlı – Türk Modernleşmesi 1900 – 1930: Seçilmiş Makaleler, içinde* (159 – 178), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Güran, T. (2003). *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841 – 1918*, Tarihi İstatistikler Serisi Cilt 7, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

- He, W. (2013). *Paths Toward the Modern Fiscal State*, London: Harvard University Press.
- Kennedy, P. (1996). *Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ormrod, W., M. (1995). “The Feudal Structure and the Beginnings of State Finance”, Bonney R. (Ed.), *Economic Systems and State Finance* (pp. 53 – 79), New York: Oxford University Press.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ritschl, A. (2005). “The pity of peace: Germany's economy at war , 1914 – 1918 and beyond”, ” Broadberry, S. ve Harrison, M. (Ed.). *Economics of World War I*, (pp. 41 – 76), New York: Cambridge University Press
- Schumpeter, J.A. [(1918) 1991]. “The Crisis of the Tax State”, Swedberg, R. (Ed.), *Joseph A. Schumpeter: The Economics and Sociology of Capitalism* (pp. 99 – 140), New Jersey: Princeton University Press.
- Semelin, J. (2011). *Arındırma ve Yök Etme: Katliam ve Soykırımın Siyasi Kullanımları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- T.C. Maliye Bakanlığı (1999). *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı – Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No. 1998/248.
- Toprak, Z. (2019). *Türkiye’de Milli İktisat 1908 – 1918*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yalman, A., E. (2019). *Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.